

Társadalmi átalakulások Ózdon és környékén

Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 383 oldal*

Napjainkban a nagyipari munkásság történetének a kutatása újra fellendülőben van. A rendszerváltást megelőzően a kutatási téma – nyilvánvalóan ideológiai szempontok miatt – egyfajta szocialista *mainstream*hez tartozott. 1990 után azonban háttérbe szorult, és az ezredfordulóra került újra a figyelem középpontjába. Tudvalevő, hogy a rendszerváltást követő posztindusztrializálódás alapjaiban változtatta meg a korábbi nehézipari centrumokat és a lokális társadalmakat. Napjainkban ezért is fontos kérdéseket vet fel a munkásság társadalomtörténetének kutatása és értelmezése. A 19. század közepétől ugyanis a magyar gazdaság és társadalom modernizálódásában meghatározó helyet képviselt az ipari társadalom kialakulása.¹ Ózdi társadalomtörténetéről különböző kontextusokban számos tanulmány és monográfia is megjelent a távol- és közelmúltban,² Nagy Péter azonban az ózdi vasgyár és a környező települések társadalmi sajátosságainak és strukturális változásainak elemzésére helyezi a hangsúlyt, és az eddigi munkákat új kutatásai eredményeivel együtt szintetizálja.

A *Bevezetőben* hangsúlyozza, hogy nem a „hagyományos” értelemben vett vállalat-történet érdekli – a rendszerváltás előtt szép számmal készültek ilyen monográfiák –, jóval inkább a helyi társadalom példáján keresztül kívánja bemutatni a magyar ipari munkásság kialakulását, tagolódását és mindennapjait. Az általánosan elfogadott társadalomtörténeti módszerekre alapozva építi fel munkáját. Az időhatár adott, az 1880-as

évektől a második világháborút követő államosításig. Tudvalevő, hogy az ipari üzem elődjének megalapítása 1845-re tehető. A szerző szerint az üzem megalapításával Ózd egy csapásra a vidék fontos igazodási pontjává vált, megindult a falu látványos átalakulása is. A gyár azonban a salgótarjáni és a borsodnádasi üzemekkel való egyesítése után válik országosan meghatározó vállalattá. Ekkor, azaz 1881-ben kapja a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. megnevezést. Az 1845. évi alapítás és az országos méretű vállalattá válás között negyven év telt el. Hasznos lett volna a fenti időszak helyi társadalmában zajló folyamatok bemutatása is, ha ezt a forrásadottságok lehetővé teszik, ezen időszak jelentőségét pedig nem kell bizonyítani, hiszen a szerző is utal erre.

A *Bevezető* küldetésének megfelelően számos kérdésfeltevést tartalmaz. A könyvben vizsgált kérdések közé a gyári társadalom rétegződése, a rétegek közötti mobilitás, az életmód átalakulása, a munkásmentalitás változásai tartoznak. Kétség sem fér ahhoz, hogy az itt szereplő értelmezési kísérletek a 'munkás' fogalmának és a munkásság rétegződésének meghatározására fontosak, de talán elhagyhatók lettek volna, mivel ezzel a könyvben amúgy rendkívül alaposan hivatkozott hazai és nemzetközi szakirodalom bőven foglalkozott már. A „*Ki a munkás?*” kérdés kizárólagos felvetése némileg egyoldalú, ugyanis jöllehet a munkásság alkotta a legnagyobb létszámú réteget a Rimában (az alkalmazottak 95%-át), de pozíciójuk révén annál nagyobb súllyal rendelkeztek a vékony (körülbelül 5%-ot) réteget alkotó tisztviselők. Fel lehetett volna tenni a „*Ki a tisztviselő?*” (vagy „*Ki lehetett tisztviselő a Rimá-*

¹ A munkástársadalom-történet kutatásának fontosságáról lásd: Valuch Tibor: *Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések*. Korall, 49. évf. (2012) 5.

² A téma szakirodalmát a szerző a könyv végén részletesen közli.

ban?”) kérdését is, amit a szerző amúgy részletesen megválaszol.

A *Rima és az Ózdi Vasgyár fejlődése, helye Magyarország iparában* című rövid fejezet átfogó gazdaságtörténeti keretet kíván adni a témához. A szerző *de facto* nem írja le, de jól érzékelteti, hogy az 1845 és 1944 közötti időszakot lényegében több felfelé ívelő, recessziót jelentő vagy stagnáló periódusok szabdalták. Korántsem mindig jellemezték a vállalatot folyamatos fejlődési pályák, működésében az előre lökést a világháborús konjunktúrák, a recessziókat követő kilábalások és a határokon átvívelő üzleti kapcsolatai jelentették. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a Rima üzemeiben az 1920-as években már 12 ezer munkás dolgozott. Kétségkívül teljesen új időszakot képvisel a gyáróriás történetében a második világháborút követő periódus. Az államosításokig terjedő időszak bemutatása azonban mindössze egy bekezdést kapott, pedig a vállalat gazdasági helyzetében történt változások rövid bemutatása korántsem lett volna érdektelen.

A *Vasgyár társadalomátalakító hatása* című fejezet Ózd demográfiai viszonyainak, nemzetiségi összetételének, valamint felekezeti megoszlásának fényében elemzi a térség, azon belül is a helyi társadalom és az iparosodás alapfeltételeit. Bepillantást enged az 1845 és 1881 közötti helyi társadalmi folyamatokba is, mint például a képzett munkások és vezető tisztviselők betelepítésének szükségességébe, akik között szép számmal találhatunk németajkúakat is, ami azonban nem volt speciális jelenség.³ Az egyes elemzési szempontok kifejtésekor Nagy Péter érthető módon törekszik a kronologikus rendre, rámutat az egyes népszámlálások adatsorai és az anyakönyvek forrásértékére.

A kötet gerincét az ózdi helyi és gyári társadalom szerkezetének elemzésével foglalkozó fejezetrész adja. A szerző három metaszetet különít el: az egyik kört Ózd település

társadalma alkotja, ebbe sorolja nemcsak a kohászatban, hanem más ágazatokban, például a kereskedelemben munkát vállaló ózdi lakosokat. A másik kört az ózdi ipari társadalom képviseli, melyben a vasüzemi dolgozók mellett más iparágak képviselői is megtalálhatók. Végül az elemzések során nagyobb halmazt képeznek a Rima ózdi vasgyárának munkavállalói és családtagjaik. A fenti halmazok között már első olvasatra is jelentős átfedés található. Ózd társadalmába például egyaránt beletartoznak a kohászati munkavállalók és családtagjaik, mint a nagyobb kört jelentő ózdi gyári társadalomba is. Hasonlóan tagjai más iparágak képviselői Ózd „közigazgatási” társadalmának és az ózdi gyári társadalomnak is, mint például a bányászatban vagy a kereskedelemben dolgozók.

Ezért is nehéz a szerző feladata, aki az ózdi helyi és gyári társadalom elemzését rétegvizsgálattal és az egyes csoportok nagyságának meghatározásával kezdi. Felhívja a figyelmet a népszámlálások adatai vizsgálatának problémáira, például az adatfelvételek esetlegességére, amit az nehezített, hogy az egyes társadalmi rétegekre vonatkozóan kevésbé összehasonlíthatók az adatok. 1900 és 1949 között például a népszámlálási adatok alapján csak a tisztviselők és a segítő családtagok létszámát lehet követni az ózdi társadalmon belül. Vagy a Rimában dolgozó al-tisztek létszámáról kizárólag az 1900. és az 1910. évi összeírásból kaphatunk képet. A szerző szisztematikus és aprólékos kutatásokat végzett a statisztikai adatfelvételekben, melyek összehasonlítása azonban nem bizonyult egyszerű feladatnak.

Vitatható a szerző azon állítása, melyet az ózdi gyári női munkaerő alacsony létszámát feltételezve tesz, miszerint a nemek szerinti megoszlás vizsgálata nem bír nagy jelentőséggel Ózd társadalma esetében. A Rima mint az egyik legjelentősebb kohászati vállala-

³ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 297.

lat már csak a viszontagságos munkakörülmények és az erős fizikumot igénylő munkák miatt sem kedvezett a női munkaerő alkalmazásának, a női munkavállalók létszámának jelentős növekedése az első és második világháború időszakára tehető. Mindemellett mindenképpen hasznos lett volna annak rövid bemutatása, hogy az ipari munkát vállaló nők ekkortájt hogyan kerültek a Rimába, létszámuk miként változott, egyáltalán milyen közvetlen vagy közvetett módon kapcsolódtak a vállalathoz. A női munkavállalás kérdése a kötetben csak egy rövid bekezdést kapott.

Nagy Péter a korábban említett forrástípus hiányosságait a lokális, valamint a gyári társadalom létszámára vonatkozóan más forráscsoportok, mint a választói névjegyzékek és az anyakönyvek vizsgálatával igyekszik ellensúlyozni. A rendelkezésre álló adatsorokból kiténik, hogy a térség addig homogén agrártársadalmá jelentősen átalakult, átstrukturálódott, Ózd foglalkozásszerkezete is radikálisan átalakult a 19. században. Az iparosodásnak köszönhetően a századfordulóra a lakosság közel 73%-át foglalkoztatták az iparban, és mindössze 9,2% dolgozott a mezőgazdaságban. (72. old.)

Ezt követően Nagy Péter rétegenként bemutatja a gyári társadalmat, amit táblázatok és diagramok színesítenek. A gyári tisztviselői réteg a gyári hierarchia legfelső fokán helyezkedett el, végeredményben az üzem irányítói voltak. Külön kiemelendő, hogy a szerző a vizsgálatokhoz újabb forráscsoportot vont be: a lakónyilvántartásokat. Ezek alapján rekonstruálható az Ózdon, Sajóvárkonyon és Bolyokon élő tisztviselői létszám, e két utóbbi településről ugyanis jelentős létszámban jártak be munkások és tisztviselők Ózdra dolgozni. A tisztviselők létszáma 1880-tól kezdve folyamatos emelkedést mutatott egészen a második világháborúig, stagnálást mindössze az 1910 és 1920 közötti évtized mutat. (81–82. old.) A szerző hangsúlyozza, hogy ez a réteg sem volt homogén, iskolai végzettség szerint egyetemi és középiskolai végzettségű tisztviselőket különböz-

tethetünk meg. Nem volt ritka az sem, hogy a Rimán belül tisztviselői generációk alakultak ki, amelyek tagjai rétegükön belül házasodtak. A vizsgálatokat a gyár vezető tisztviselőinek bemutatása követi, élén a gyárigazgatóval, az üzemfőnökökkel és a pénzügyi területen dolgozó vezetőkkel, akik rendkívül szűk csoportot alkottak, de a gyáron belül és kívül nagy presztízzsel rendelkeztek, munkájukat megbecsülték, különösen az üzemfőnökökét, akik akár hús évig is egyazon munkakörben dolgozhattak.

Összességében a tisztviselői gárdának a vállalat irányításában és a munkafolyamatok megszervezésében stratégiai szerep jutott. Különösnek hat az a megállapítás, bár a recenzius korántsem vonja kétségbe megalapozottságát, hogy az 1930-as években évente mindössze egy, legfeljebb két kohó-, gépész-, villamos- vagy építészmérnök végzettségű szakembert vettek fel – az évtized elején feltehetően még éreztette hatását a világgazdasági válság. A világháborús konjunktúra idején is csak két-három, elsősorban frissen végzett, fiatal diplomásokat szerződtettek a Rimában évente, ami a vállalat több mint tízezres létszámához viszonyítva mindenképpen alacsonynak tekinthető. Természetesen nem volt elhanyagolható a kiválasztásban a személyes kapcsolat szerepe, azonban Nagy Péter szerint a szakmai ismeretek „mindig többet nyomtak a latban”. (87. old.) Jól ki rajzolódik egy – mai szóhasználattal élve – sokrétű kompetenciát igénylő vállalati humánpolitika, melyet a kohómérnöki egyetemi, a többi üzemhez fűződő, generációkon átívelő, valamint személyes kapcsolati hálók éltettek.

Az ózdi gyári társadalom legszélesebb rétegét kétség kívül a munkásság alkotta, a rájuk vonatkozó adatok összehasonlítása sem könnyű, mivel az ózdi kohászat egyes részei más vállalati irányítás alá estek, így az adatfelvételek sem voltak egységesek. A legcélravezetőbbnek itt is a bizonyult, ha a szerző a munkásság létszámának megállapítására tett kísérletet. 1881 és 1946 között több kisebb és két nagyobb (1910-es évek és 1930-

as évek eleje) létszámcsökkenés állapítható meg. Szembetűnő, hogy az első világháborús konjunktúra ellenére is jelentős volt a visszaesés: az 1912. évi közel 3200 főről 1922-re 1100 főre csökkent, ami mögött nyilvánvalóan Trianon negatív gazdasági hatásait kell keresnünk. A második világháborús konjunktúra már éppen ellenkező tendenciát mutat, 1934-től 1943-ig a munkásság létszáma lényegében megduplázódott Ózdon. (92. old.)

A munkásság a Rimában (is) rendkívül tagolt és széles réteg volt, akik közé az altisztektől a legegyszerűbb fizikai munkát végzőkig egyaránt tartoztak. Tagjait lényegében az kötötte össze, hogy fizikai munkát végeztek. Nagy Péter – Anthony Giddens és Belényi Gyula nyomán – az 'alsó-' és 'felsőmunkásság' fogalmait alkalmazza.⁴ A felsőmunkásság kategóriájába értelemszerűen a képzett, magas szaktudással rendelkező munkások sorolhatók. Nagy Péter kitér származásukra, s képzettségük szerint két csoportra osztja őket: gépészek, hengerészek, forrasztárok, akik konkrétan a kohónál dolgoztak, másrészt a „klasszikus szakmunkások”, akik végzettségük szerint számos szakma (kőművesek, villanyszerelők, lakatosok stb.) képviselői voltak. Jól érzékelteti, hogy a korántsem homogén munkásságon belül munkakörüknek és folyamatos képzésüknek köszönhetően egyfajta előmeneteli rend érvényesült. A kezdő, tapasztalattal nemigen rendelkező munkásból másod-, majd előhengerészi státuszt elérő munkás lehetett, akik a munkafolyamatban betöltött stratégiai szerepükből adódóan nagyobb presztízsű dolgozóknak tekinthetők, mint például karbantartó munkát végző társaik.

A felsőmunkásság létszámának meghatározásához források hiányában mindössze az 1884-től működő Olvasó Egylet iratait használhatta a szerző. A felsőmunkásság

létszámában való eligazodást itt is diagram segíti, amely szerint körülbelüli számuk Ózdon 1913 és 1935 között 700 főről 1800 főre emelkedett. (98. old.) Alaposan körbejárja a felsőmunkássághoz tartozó dolgozók gyermekeinek oktatását, hogy érzékeltesse, a vállalat nagy figyelmet szentelt annak, hogy a gyár iskolájában képezzék ki őket, ami egyfajta „hosszú távú befektetést” jelentett a jövőbe. A tanuló és inas legények között megfigyelhető egyfajta kvázi munkásöntudat, melyet a szerző azonban inkább az 'önérzékenység' fogalmával ír le, mivel az mentes volt bármiféle ideológiától. Nagy Péter számos interjúval és családi visszaemlékezéssel egészíti ki forrásait, így kirajzolódnak a felsőmunkássághoz tartozó egyének, családok életstratégiái, főképp az altiszteké.

Hasonló elemzések olvashatók a gyári társadalom legszélesebb rétegét jelentő alsómunkásságról. Reprezentánsaik szakképzettséggel nem rendelkező, élet- és munkakörülményeiket tekintve a felsőmunkásságtól jelentősen eltérő munkások voltak (betanított munkások, napszámosok, alkalmi munkát vállalók). Motivációjukban elsődleges szempontot a stabil gyári kereset reménye jelentett, mellyel a mezőgazdasági jövedelemszerzést „cserélték le”. (116. old.) Táblázatba rendezve elemezhetjük létszámuk alakulását, a források hiánya azonban itt is akadályt jelentett, ugyanis csak az 1922 és 1935 közötti periódusra vonatkozóan állnak rendelkezésre adatok. Számuk az intervallum két szélső időpontját tekintve 1800 főről 1400 főre csökkent, azonban 1928 folyamán elérte a 3500 főt is. Ebben az időszakban ők alkották a fizikai munkavállalók háromnegyed részét. Nagy Péter nagyon jól érzékelteti, hogy e réteg esetén a gyárba való felvétel fő szempontjaként inkább a fizikai erőnlét és a szorgalom, mint a szaktudás számított. Ezt az is „elősegítette”, hogy a környék falvaiban

⁴ Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest, 1995.; Belényi Gyula: *Az alsómunkásság néhány jellemzője 1952-ben*. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.):

Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010. 297–305.

folyó oktatás színvonala alaposan elmaradt az ózdi gyári iskoláétól. Az elemzések során kis hangsúlyt kapott az, hogy a gyárba felvett szakképzetlen munkavállalók mobilitási esélyeit nagymértékben befolyásolta az, hogy a vállalat felfutó vagy recessziót átélő időszakában voltak-e a gyár alkalmazottai.

A második világháborús konjunktúra idején Ózdra beáramló munkásság tömegeit a szerző egyfajta „új munkásságként” kezeli. Nem derül ki azonban, hogy e fogalom használata a gyár fellendülését jelentő más korszakban is alkalmazható-e (például az első fénykorra, a világháború során vagy az 1945 utáni időszakban). Nem közöl adatokat az „új munkásság” létszámáról, viszont megtudhatjuk, hogy javarészt az Alföldről elszármazott, de Ózd és környékén rokoni kapcsolatokkal rendelkező, egykori szegényparaszti munkavállalók alkották ezt a csoportot, amit több interjú is megerősít. Különösen érdekes forrástípusra irányítja a figyelmet Nagy Péter, a Rima által vezetett úgynevezett „Fekete-könyv”-re. Ebben azoknak a munkavállalóknak a nevét rögzítették – jellegzetesen az alsómunkássághoz tartozókat –, akik rövid ideig maradtak a vállalatnál, és gyorsan továbbálltak, amint számukra fizetésben vagy élethelyzetükben jobb lehetőség adódott. Feltételezhetően ezt a ma már diszkriminatívnak tekinthető listát a tömeges munkásfelvételeknél hasznosították. Azok ugyanis, akik rövid időn belül egyszer már elhagyták a gyárat, a Rimában többé nem kerülhettek alkalmazásra.

A fejezet további részét az ózdi gyári társadalom rétegeinek más szempontú, például a bérezést elemző vizsgálata alkotja. Ennek kapcsán fejti ki Nagy Péter, hogy miért nem szak-, betanított- és segédmunkásokra tagolja a munkásságot. A kiváló és pontos elemzéseket azonban nem követi közvetlen, korszakokon átívelő összevetés például a fogyasztási szokásokkal, valamint az akkori bérért vásárolható közszükségleti cikkek vagy éppen egy munkás lakhatásának (például ágy- vagy albérlet) költségeivel. Az összehasonlításra az *Életmód a Rima ózdi*

telepén című fejezetben kerül csak sor. Pedig óriási jövedelmi különbségek voltak az ózdi gyári társadalmon belül. Amíg például egy igazgató havi bére 2400 korona volt, egy olvasztár mindössze 200 koronát kereshetett. (130. old.) Másrészt nem hagyhatjuk számításon kívül az első és második világháborút követő hiperinflációk bérekre gyakorolt hatásait.

Ezt követően az ózdi gyári társadalom térbeliségének, a kolóniákon élő és a gyárba naponta ingázók rétegeinek átfogó bemutatására kerül sor. Rendkívül újszerű lett volna annak vizsgálata, hogy a kohóüzem közvetlen környezetében épülő munkáslakások, kolóniák (gyári lakótelepek) lakói milyen egészségügyi kockázatnak voltak kitéve a gyár közelsége folytán. A kolóniák építésénél például tekintettel voltak-e az uralkodó szélirányra stb.? A korszakban ez a szempont feltételezhetően még nem vagy alig volt ismert, vagy ha foglalkoztak is vele, az „óvintézkedések” még gyermekcipőben járhattak. Támpontot a halotti anyakönyvi kivonatok mellett az üzemegészségüggyel kapcsolatos egyéb források és az interjúk adhatnának. A gyári társadalom egészségügyi viszonyaival foglalkozó rövid alfejezet elsődlegesen a munkakörökből eredő megbetegedésekre, például a tuberkulózisra fókuszál. A szerző utal a gyárvezetés sokszor embertelen – bár a szerző nem így fogalmaz – magatartására is. Akadt olyan eset, amikor a dolgozó apa és anyja tragikus elhalálása után az árván maradt gyermekeket kilakoltatták, hiszen a kolónia lakásai a gyár tulajdonát képezték. Intézkedés nélkül hagyta a gyár vezetése, hogy a legrosszabb körülmények között lakó, az Alföldről Ózdra és térségébe települt munkavállalók barlanglakásokban lakjanak. Ahogy a szerző fogalmaz, a gyárvezetés számára a képzettség hiánya miatt ez a társadalmi csoport nem volt olyan fontos, hogy életkörülményeiken javítson.

Nagy Péter kulturális tevékenységek szerint is elemzi az ózdi gyári társadalmat, végigkövethetjük a tisztviselői réteg, az alsó- és felsőmunkásság kulturális lehetőségeit és

azok intézményeinek működését (Tiszti Kaszinó, Olvasó Egylet, Gyermeksegélyező Nőegylet stb.), valamint tagságuk számszerű összetételét. A két „vezető” egyesület bemutatása során újra láthatóvá válik az olvasó számára a rendkívül erős gyári hierarchia és az egyes rétegek – még a Tiszti Kaszinón belül is – közötti markáns elkülönülés. Ezzel ellentétben az Olvasó Egylet kevésbé volt zárt, a szerző szerint „jelentősen érződött a szolidaritás, az együvé tartozás gondolata”. (188. old.)

Az *Életmód a Rima ózdi telepén* című fejezet körültekintően járja körbe a témához kapcsolódó részterületeket, az egészségügy, a szociálpolitika, a táplálkozás, valamint a gyári társadalom ruházkodási és lakberendezési szokásainak kérdéseit. Nagy Péter jól érzékelteti, hogy az állam, valamint a vállalatok „atyai” gondoskodásának eredményeit nem lehetett tagadni. A célokat illetően azonban megoszlottak a vélemények, a baloldali véleményformálók és a Rima vezetői között az ellentétek kézzelfoghatók voltak. Ma már nehezen képzelhető el, hogy a könyv által vizsgált időszakban a vállalat telepén egyáltalán nem állt rendelkezésre mosakodási lehetőség. A szerző tárgyilagosan festi le a kohászati munka egészségügyi következményeit és a balesetek lehetőségeit. Az ózdi vasgyárnak saját temetője volt, ahol a munkavállalók és családtagjaik ingyen kaptak sírhelyet. Annak tudata, hogy a biztos jövedelem mellett valamilyen elkerülhetetlen betegség is várt a dolgozókra, némileg demoralizálóan hathatott rájuk. Ennek felismerése nyomán a vállalatvezetés szociálpolitikájával az alkalmazottak jólétét szolgáló (társadalombiztosítási hálózatot hozott létre. Kevésbé ismert viszont, hogy azokat a dolgozókat, akik kártérítési pert indítottak a Rima ellen, általában elbocsátották. A vállalat álláspontja az volt, hogy a kiterjedt baleset-, beteg- és rokkantbiztosításnak elegendőnek kell lenni ahhoz, hogy egy tragédiával járó eset után az érintett vagy hozzátartozója kártérítési igényeit kielégítse.

Az alkalmazottak regenerálódását szolgálta az Ózdon 1904-ben épített gyári fürdő, melynek szolgáltatásait a szerző szerint tisztviselők és munkások egyaránt igénybe vehették. Azonban az nem derül ki, hogy milyen mértékben és formában volt tapasztalható az elkülönülés a tiszti réteg, valamint az alsó- és felsőmunkásság fürdőzői között. A vizsgált korszakok testkultúrája jelentős változáson ment keresztül, az uszodában a nők és a férfiak eltérő időpontokban fürdőzhetek, így feltételezhető, hogy a tisztviselők a fürdőben egyáltalán nem érintkeztek például altisztekkel vagy az alsómunkássággal.

A táplálkozással foglalkozó alfejezetben kiemeli Nagy Péter a Rima gondoskodó, támogató szerepét, melynek során kiskertet, állatokat és gazdasági épületeket biztosított munkavállalóinak saját élelemszükségletük fedezésére. Már-már külön rituálét jelentett az üzemen belüli ételkészítés reggelire vagy ebédre, különösen a szalonnasütés. Hozzá kell tennünk, hogy a munkahelyen történő ételkészítés más iparágakban is „honos” volt, és nem tekinthető rimai sajátosságnak.

A helyi viselet és lakberendezés átalakulásának a bemutatása is számos érdekességet tartogat. Az iparosodás ugyanis lassan, de folyamatosan megváltoztatta a térség lakóinak öltözködési szokásait, számos szokásrendszer találkozott a Rima környezetében, melyek hatottak egymásra. A szerző már az ezt megelőző részekben (például a nemzetiségi viszonyok elemzésénél) hangsúlyosan utalhatott volna a dualizmus korszakának erőszakos nemzetiségi asszimilációs politikájára és annak következményeire. Mindenesetre megállapítja, hogy a helyi viselet valamiféle „egységesülés” irányába haladt, Ózd község vezetésének is az volt a célja, hogy a nemzetiségek közötti különbségek a ruhaviselet terén (is) eltűnjenek.

Fontos és érdekesítő összefoglalás a „Rimai mentalitásról” szóló fejezet is. Interjúk segítségével mélyebben és közelebbről megismerhetjük az ózdi, korábban földművelésből élő lakosok értékrendjét és gondolkodásmódját, mint a sokszor „száraz” levél-

tári forrásokból. Kevésbé kerül itt kifejtésre a munkások szabadidejével és ezzel kapcsolatban a szervezkedési lehetőségekkel kapcsolatos kérdéskör: „...a munkás nem unatkozhat, mert akkor talán több ideje lenne szervezkedni, életszínvonala jobbításán gondolkodni.” (271–272. old.)⁵ A téma részletezésére végül a *Munkás érdekvédelem, politikai szimpátiák* című fejezetben került sor. Érdeemes lett volna kitérni a földművelésből és a gyári jövedelemből élők keresetének komparatív elemzésére is. A munkavállalás eltérő helyszíne és jellege számos konfliktust idézett elő a már gyárban munkát vállaló és a földművelésnél maradó családtagok között. A módosabb falusi réteg úgy tekintett az előbbiekre, mint „csórók”-ra és „szegények”-re. A többség számára a gyári jövedelem – stabilitása ellenére – alacsony lehetett, mint a földből származó bevétel. Abban, hogy az idénymunkák során (például aratáskor) sokan otthagyták a gyárat, nemcsak mentalitásbeli, hanem anyagi tényezők is szerepet játszhattak. A gyári stabil jövedelmet – mely nem feltétlenül jelentett elegendőt – mezőgazdasági jövedelemmel egészíthették ki. A „rimai mentalitás” és értékrend jellegzetességeit a szerző amúgy kiválóan tárja az olvasó elé. Egyik jellegzetessége a gyári munka központi jelentősége volt a munkások számára, másik szegmensének pedig a gyári társadalom vallásossága tekinthető. A „rimai” presztízs lényegében unikálisnak tekinthető, azonban a vállalat által biztosított szociális- és jóléti háttérintézmények már korántsem.

A könyvet két fejezet, a már említett *Munkás-érdekvédelem és politikai szimpátiák*, valamint az Ózd urbanizációjával foglalkozó rész (*Kisközégségből iparváros – Iparosodás és urbanizáció Ózdon*) zárja. A munkás-érdekvédelem kapcsán kérdésként merülhet fel, hogy ha stabil háttérrel és biztos fizetést jelentett a Rima, mégis miért voltak olyan gyakoriak a sztrájkok. A szerző szerint

a századforduló sztrájkjainak szervezői általában nem a Rima állandó munkavállalói közül kerültek ki, s ezzel mintha „felmentené” a tősgyökeres és feltétlen lojalitást tanúsító rimaiakat. Feltételezhető azonban, hogy a Rimában határozott időre szerződöttes munkavállalók sem voltak megelégedve a munkabérekkel és a munkakörülményekkel, ami táptalajt biztosított a baloldali, elsősorban szociáldemokrata mozgalom szerveződésére.

A Rima történetében a hatalmával visszaélő vállalatvezetés és a kormánypárti politika már-már klasszikus, antidemokratikus összefonódása is tetten érhető, amire a szerző is utal. *De facto* azonban nem kerül kifejtésre, hogy a vállalatvezetés és a munkásság kapcsolata a paternalizmus ellenére „egészségtelen” és nem fenntartható viszonyrendszeren alapult, melyet a munkás elbocsátástól való félelme tartott egyben. Mi sem szimbolizálja ezt jobban, mint a szerző által használt „kenyéradó gazda” fogalma. (274. old.) Külön érdemes megemlíteni, hogy a szociáldemokrata párt és a VASAS szakszervezet által kiépített szociális háló is számottevőnek nevezhető Ózdon. A szakszervezet az elhunyt munkavállaló számára tagonként 60 fillért szedett be, így a hozzátartozó 300–400 pengő egyszeri segélyben is részesülhetett. Vitathatjuk a szerző azon állítását, mely szerint a nagy gazdasági világválság időszakában a munkásság csak azért nem fordult a munkabeszüntetés eszközéhez, mert életkörülményeik nem voltak „kirívóan rosszak”, és a vállalat szociálpolitikai intézkedései a hatásokat tompították. A választ Sipos Péter nyomán inkább a „munkásmozgalom visszavonulása”-ban és Budapestre koncentrálódásában kereshetjük, s hogy a válság idején a munkásság a létfenntartásáért küzdött, és nem kockáztatta elbocsátását a mozgalom oltárán.⁶

⁵ A szerző forrást nem közöl, ezért csak feltételezhető, hogy a fenti álláspontot a vállalatvezetés képviselte.

⁶ Sipos Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest, 1997. 22.

A *Kisközségből iparváros – Iparosodás és urbanizáció Ózdon* fejezet rövid bepillantást enged Ózd község urbanizációjának folyamatába. Nagy Péter olyan kérdésekre keresi a választ, mint például a lakosságszám növekedése miként követte Ózd urbanizálódását, egyáltalán a város milyen körzetközponti jegyeket mutatott ekkortájt. A térség, különösképpen Ózd fejlődésére az aránytalanság volt jellemző. Ózd a két világháború között is közigazgatási és oktatási szempontból egyaránt funkcióhiányos településnek számított népességéhez mérten, miközben pezsgő kulturális élet jellemezte Tiszti Kaszinóval és Olvasó Egylettel. A szerző kimondatlanul is rámutat arra, hogy a vasgyár létezése nélkül Ózd nem válhatott volna várossá. A térséget a két világháború között bejáró Szabó Zoltán szociográfus megállapítása a legtalálóbb: „Ózd az a helység, amelynek gyár a belvárosa”. A könyvet végül magyar és angol nyelvű összegző fejezet zárja.

Végezetül két megjegyzés kívánkozik, melyek egyáltalán nem csorbítják a könyv érdemeit. Egyrészt hasznos lett volna a Rima

munkavilágának bemutatása egy önálló fejezetben: az „üzemi hétköznapi” korszakon átívelő változásainak vizsgálata, egyes termelési munkafolyamatoknak, munkahelyi konfliktusoknak az ábrázolása, de nem száraz termeléstörténet formájában. Másrészt a könyv lábjegyzeteiben nem minden esetben találunk következetességet, egyes levéltári forrásoknál csak az irat törzsszámát találjuk, a szakirodalomra való hivatkozások a jegyzetek egy részénél nem tartalmazznak oldalszámokat. Kiváló megoldás azonban, hogy a könyvben szereplő táblázatok és fényképfelvételek a folyószövegben található, így hatékonyan segítik a megállapítások és következtetések megértését. Nagy Péter könyve modern, korszerű szemlélettel megírt, kiváló monográfia. Az ózdi és gyári társadalom történetének újszerű szempontok szerinti feldolgozása mutatja, hogy a jelen (és jövő) társadalomtörténetészei előtt még számos feladat áll.

KISS ANDRÁS